

رد پای تولید توتیا در جنوب شرق ایران: مطالعات شیمیایی و مینرالوژیک بر روی میخ‌های سفالین به جای مانده از فلزگری با استفاده از آزمایش‌های پتروگرافی و ICP-OES

نازنین خجسته بهزادی^۱، فرزاد مافی^{۲*}، سید محمد امین امامی^۳

*mafifarzad@gmail.com

۱. دانشجوی دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر

۲. استادیار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر

۳. استاد، دانشگاه هنر اصفهان

چکیده

ناحیه کرمان با دارا بودن منابع عظیم و غنی معدنی، از مهم‌ترین مناطق در شناسایی و استخراج فلزات به شمار می‌آید. شهر بم در جنوب شرق این استان به دلیل شرایط خاص زمین‌شناسی و زمین‌ریخت‌شناسی از دیرباز به مرکزی استراتژیک برای پیوند مسیر جنوب‌خاوری ایران با سیستان تبدیل شده است. بررسی باستان‌شناختی بخش مرکزی شهرستان بم با هدف شناسایی مراکز ذوب فلز و معادن کهن در طول سال‌های (۱۳۹۷-۱۳۹۸ ه.ش) آغاز شد. در این مقاله، با استناد به نتایج بررسی‌های میدانی انجام‌شده در بخش مرکزی بم، مطالعات آزمایشگاهی شیمیایی و مینرالوژیک بر روی چهار نمونه از میخ‌های سفالین مکشوفه از چهار ناحیه مربوط به فعالیت‌های فلزگری انجام گرفته است. این آزمایشات با هدف شناسایی کاربری این میخ‌ها و بررسی فرایندهای استحصال به کار رفته است. نمونه‌های میخ‌های سفالین مورد مطالعه از طریق تحلیل پتروگرافی و ژئوشیمیایی با استفاده از روش ICP-OES از چهار محوطه شناسایی‌شده انجام شده است. پتروگرافی میخ‌های سفالی، حاکی از درجه حرارت بالای ساخت این اشیاء و بافت پورفیری شامل مواد پرکننده عمدتاً آذرین است. نتایج آنالیز شیمیایی میخ‌های سفالی نشان می‌دهد که حدود ۷۲ درصد از ترکیب شیمیایی این میخ‌ها متشکل از عنصر روی بوده و استحصال آگاهانه این فلز را اثبات می‌کند. وجود تکنولوژی کافی در راستای انجام فرایند اکسیداسیون روی و تولید توتیا در این محوطه می‌تواند دلیلی بر شروع یکی از پیچیده‌ترین و فن‌آورانه‌ترین فرایندهای استحصال فلز در دنیای باستان باشد. نتایج آزمایش‌های انجام‌شده بر روی میخ‌های سفالین به دست آمده از برخی محوطه‌ها حاکی از استفاده از این میخ‌ها جهت استحصال اکسید روی (توتیا) بوده است.

واژگان کلیدی: میخ‌های سفالین، فلزگری باستان، پتروگرافی، ICP-OES، جنوب شرق ایران، بم.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۴/۱۳

تعداد صفحات: ۱۱

شناسه دیجیتال (doi):

فصلنامه علمی - پژوهشی دانش حفاظت و مرمت

شاپای الکترونیکی: ۶۲۱۷-۳۰۶۰

شاپای چاپی: ۶۰۹۳-۲۵۳۸

۱. مقدمه

(شهادت) اشاره کرد. همچنین، سایر محوطه‌های کوچک و بزرگ معدن کاری، ذوب فلزات و اسکان فلزکاران به بیش از یکصد مورد می‌رسد. فعالیت‌های معدنی باستانی در کانسارهای آهن گل‌گهر، مس میدوک، مس سرچشمه، سرب و روی قنات مروان و بسیاری دیگر نیز مشاهده می‌شود (مومن‌زاده و فرجاد باستانی، ۱۳۶۹). همچنین کاوش‌ها و بررسی‌های تل‌ابلیس در جلگه بردسیر، شواهد و یافته‌های ارزشمندی از فلزکاری کهن را نمایان کرده است (Caldwell, 1967)؛ تپه یحیی و معدن باستانی شیخ عالی در نزدیکی آن، فعالیت گسترده فلزکاران را از دوران پیش از تاریخ تا دوره‌های اسلامی نشان داده است (Thornton and

ناحیه معدنی و کانی‌زایی ذخایر فلزی کرمان با مساحتی در حدود ۵۰ هزار کیلومتر مربع شامل مناطق غربی، جنوب و جنوب شرقی استان کرمان است. شواهد معدن‌کاوی و فلزکاری کهن در حوزه فرهنگی کرمان به عنوان یکی از وسیع‌ترین مناطق در جنوب شرقی ایران و دربردارنده غنی‌ترین ذخایر معدنی در ایران، پیشتر نیز مورد توجه برخی پژوهشگران قرار گرفته و برخی معادن کهن، کوره‌ها و محوطه‌های فلزکاری در نقاطی از پهنه این استان از دهه‌های قبل گزارش شده است. از جمله این معادن کهن و محوطه‌های مرتبط با فلزکاری، می‌توان به تل‌ابلیس، تپه یحیی، شیخ عالی و خبیص

این نشریه از قوانین Cope پیروی می‌کند. دسترسی به این مقاله برای همگان آزاد است. هرگونه استفاده غیرتجاری از آن در صورت ارجاع مناسب، مجاز شناخته می‌شود.

(Khojasteh Behzadi et al; 2023). لازم به ذکر است که بررسی‌های باستان‌شناختی با رویکردهای میان رشته‌ای و خصوصاً معدن کاری در بخش مرکزی بم تکمیل نشده است و هنوز گاه نگاری از منطقه در دسترس نیست. اطلاعات ما در این زمینه براساس متون تاریخی از این مناطق نام برده، می باشد.

۲. پیشینه تولید توتیا

توتیا از بعد شیمیایی اکسیدروی (ZnO) است. اکسیدروی در طبیعت به طور نادر وجود دارد ولی در دوران باستان به صورت اتفاقی بر اثر حرارت دادن سنگ های دارای روی در کوره های باستانی تولید می شده است. واژه توتیا در اصل معرب کلمه دودها یا دودی یای فارسی است. توتیا به دو شکل ممکن است یافت شود:

۱. به صورت طبیعی و خالص در معادن روی به نام زینکیت یافت می شود (ZnO) که اختصاصات کانی شناسی آن عبارتند از: رنگ قرمز، سختی ۵ تا ۵/۴ و وزن مخصوص ۴/۵ تا ۷/۵

۲. توتیا ناخالص که البته این نوع از توتیا امروزه در دسترس نمی باشد و احتمالاً دارای ناخالصی هایی از عناصر دیگر بوده است. به طور کلی در دو دسته از کتب علمی قدیم از توتیا نام برده شده است. دسته اول کتب ادویه، که درباره داروشناسی و داروسازی است و دسته دوم کتاب های جواهر، که در مورد سنگ شناسی و کانی شناسی تالیف شده اند. اکثر مولفین فارسی و عربی زبان کتب ادویه و جواهر واژه توتیا را معرب کلمه «دودها» یا «دودیا» ی فارسی دانسته اند. در فرهنگ زبان های فارسی از قبیل مجمع الفرس، آندراج، برهان قاطع، (که فقط درباره توتیای اکبر مطلبی دارد)، فرهنگ رشیدی و غیث الغات درباره توتیا چیزی نوشته نشده است اما در فرهنگ معین و لغت نامه دهخدا توتیا را همان اثم (سرمه) دانسته اند. در فرهنگ انگلیسی آکسفورد در توضیح ریشه این واژه گفته شده است که یک کلمه خارجی و احتمالاً فارسی می باشد که وارد زبان عربی شده است. براساس شواهد به دست آمده کوره های تولید توتیا دارای ساختار خاصی بوده و اغلب به صورت دو طبقه درست می شدند. سنگ های حاوی ترکیبات روی بر روی منبع حرارتی کوره و در قسمت پایینی کوره قرار داشتند و تا درجه حرارت حدود ۹۰۰ درجه سانتیگراد حرارت را متحمل می شدند. در قسمت بالای کوره یک صفحه مشبک بوده که در داخل آن ها میخ های از جنس سفال چیدمان می شدند. بخار حاوی روی که در درجه حرارت بالا پخته شده است پس از خنک شدن بخارات حاوی روی (تصفید) بر روی میخ های سفالین به صورت ZnO می نشست و در نهایت ماده جامد نهایی که از سطح میخ های سفالین تراشیده و جدا می شده، همان توتیا بوده است (عقیلی خراسانی، ۱۳۷۱). شواهد باستان شناسی و تاریخی نشان دهنده ی بهره برداری از فلز روی به صورت اکسیدروی (توتیا) در تمدن های کهن، به ویژه در ایران، هند و چین است. در هند منطقه زوار در راجستان از مراکز اصلی تولید روی در دوران باستان بوده و کاوش های باستان شناسی در این منطقه که به بازه ی زمانی ۱۰۲۵ تا ۱۲۸۰ م. تاریخ گذاری شده اند، شواهدی از کوره های پیچیده ی ذوب روی را آشکار کرده است. این کوره ها براساس تقطیر روبه پایین عمل می کردند، به طوری که بخارات روی در محفظه های جداگانه متراکم و جمع آوری می شدند. اوج فن آوری تولید توتیا بین قرون چهاردهم تا شانزدهم میلادی بود، اما پس از آن به دلیل عوامل اجتماعی-سیاسی رو به افول گذاشت (Carddock et al; 1983; Freestone; 1985; Carddock et al; 1985 al). هند به عنوان اولین کشوری که روی را به صورت صنعتی ذوب کرد شناخته می شود. چالش اصلی در فرایند استحصال روی، احیای اکسیدروی بود که در دمای زیر ۱۰۰۰ درجه ی سانتی گراد با کربن انجام نمی شده و نیازمند روش های

(Lamberg-Karlovsky, 2001)؛ و یافته های فلزی متعدد در شهداد در حاشیه غربی لوت (حاکمی، ۱۳۵۴) و نیز یافته های فلزی در دارستان بم در حاشیه شرقی لوت نشانگر بهره گیری از فلز و رونق فلزگری در این نواحی در ادوار پیش از تاریخ است (گاراژیان، ۱۳۸۷). این بهره روری و توسعه فن آوری در استحصال فلزات شاخص به مانند مس، طلا، نقره، سرب و آهن از دیرباز در فلات ایران به صورت شاخص انجام شده است.

در این میان فلز روی از زمره فلزاتی است که علی رغم کاربردهای متنوع صنعتی و آرایشی همچنان از بعد تکنولوژی استحصال در ابهام است. روی در ایران به صورت توتیا (اکسیدروی ZnO) معرفی شده و سابقه استفاده از آن به زمان ساسانیان بازمی گردد. ابوریحان بیرونی در قرن یازدهم میلادی فرایند تولید توتیا را چنین توصیف می کند: "سنگ معدن روی را در کوره ای که با میخ های سفالی پخته و چیدمان شده، پر گشته قرار می دادند. با روشن کردن آتش در زیر کوره، بخارات روی به سمت بالا متصاعد شده و به میخ ها می چسبید و پس از خنک شدن (یعنی تقطیر)، لایه ای فلس مانند از اکسیدروی یا توتیا، روی آن ها تشکیل می شده است". این فن آوری بعدها توسط مارکوپولو در قرن سیزدهم (Polo, 1903) و ابوالقاسم کاشانی (۱۳۵۳) در منطقه ی کرمان توضیح داده شد. بقایای کوره های ذوب سنگ معدن روی و تولید توتیا در نواحی مرکزی ایران، مانند بهاباد و کوهستان، هنوز قابل مشاهده است. توتیا نه تنها در مصارف طبی و صنعتی در ایران کاربرد داشت، بلکه به عنوان محصولی تجاری به نقاط دیگر جهان صادر می شد (قزوینی، ۱۳۶۶). متون کهن، از جمله آثار شهردان ابی الخیر (۱۳۶۲)، ویژگی های توتیا را چنین برمی شمارند: "مس را سفید می کند، طلا را شکننده و سرخ رنگ می سازد و در ساخت برنج نقش کلیدی دارد". با این پیشینه غنی، متون فنی اندکی درباره ی فن آوری تقطیر روی در ایران وجود دارد. آثار حمد الله مستوفی (۱۳۶۲)، ابوالقاسم کاشانی (۱۳۵۳) و عقیلی خراسانی (۱۳۷۱) از محدود منابعی هستند که به این موضوع پرداخته اند.

با بررسی های پیمایشی در محوطه های بخش مرکزی شهر بم، آثار و شواهد وجود کوره های باستانی در اطراف معادن سرب و روی منطقه نمایان شد. این بررسی با تاکید بر زیستگاه های روستایی به عنوان بخشی از حیات پایدار پهنه بم به انجام رسید. هدف بررسی دقیق فن آوری باستانی استحصال روی در این کوره ها، شناسایی نوع فلز استحصال شده، تحلیل فرایندهای متالورژیکی و بازسازی فن آوری به کار رفته با استفاده از داده های آزمایشگاهی، مشاهدات میکروسکوپی ریزساختارها و شیمیایی است. با مطالعات آزمایشگاهی بر روی میخ های سفالین در چهار محدوده مورد مطالعه در بخش مرکزی بم، به بررسی ترکیب شیمیایی میخ های سفالین و بافت ساختار آنان جهت ردیابی فلز روی و نحوه استحصال آن پرداخته می شود.

شروع مطالعات باستان شناسی جهت بررسی شهرستان بم، به سرپرستی محمدتقی عطایی (۱۳۸۳) به انجام رسید. پس از آن، در دشت لوت و منطقه دارستان بم، بازدیدهایی به سرپرستی عمران گاراژیان (۱۳۸۶) صورت گرفت. همچنین، فصل دوم بررسی های شهرستان بم، به سرپرستی شهرام زارع (۱۳۸۷) تداوم یافت. زارع فصل سوم بررسی شهرستان بم را نیز در سال ۱۳۹۱ به انجام رساند. همچنین، در فاصله سال های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۴ مطالعات منظر فرهنگی بم زیر نظر مرحوم شهیار عدل و توسط لیلا فاضل ادامه یافت و در مجموع چهار شهرستان بم، نماشیر، فهرج و ریگان مورد بررسی قرار گرفتند و نتایج آن در کتابی با عنوان «مطالعات باستان شناسی ناحیه منظر فرهنگی بم-شهرستان های فهرج و ریگان» منتشر شد (فاضل، ۱۳۹۹). از سال ۱۳۹۷ تاکنون مطالعات تکمیلی با رویکرد باستان سنجی و فلزگری باستانی به منظور شناخت بیشتر محوطه های معرفی شده انجام شده که به غنای هرچه بیشتر منطقه کرمان می افزاید

شکل ۱. موقعیت شهرستان بام در استان کرمان (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳)

بم در گذشته، دارالاربعه (محال اربعه) به معنای چهار ناحیه نامیده می‌شد و علت آن وجود چهار شهر معتبر در یک ناحیه محدود بود که زیر نظر یک حوزه حاکمیتی قرار داشته‌اند. چنان‌که در برخی از منابع تاریخی، این چهار شهر به صورت «بم، نرماشیر، نسا و ریگان» و در برخی دیگر به صورت «بم، نرماشیر، نسا و گزان خواست» نوشته شده است. امروزه بم به دروازه جنوب شرقی ایران معروف است. زیرا تنها راه ارتباطی به سوی جنوب شرقی ایران از بم می‌گذرد. این شهر معتبرترین و با ارزش‌ترین شهر تاریخی و باستانی بین کرمان و سیستان بوده و مرکزیت اقتصادی و اداری خود را از دوران پیش تا امروز حفظ کرده است (وزیری، ۱۳۶۴). شهرستان بم شامل چهاربخش به نام‌های مرکزی، ریگان، فهرج و نرماشیر است. منطقه مورد مطالعه در بخش مرکزی قرار دارد که ناحیه کوهستانی این منطقه می‌باشد، کوه‌های بم در واقع ادامه رشته کوه‌های مرکزی ایران است که به جبال بارز شهرت دارند. این کوه‌ها مانند سدی میان شهرستان بم و شهرستان جیرفت واقع شده است و بم را از شهرستان جیرفت جدا می‌کند. از بعد زمین‌شناسی این منطقه دارای مشخصات بسیار خاصی است. کمربند آتشفشان-رسوبی ایران مرکزی موسوم به کمربند آتشفشانی-رسوبی ارومیه-دختر (یا سه‌سند-بزمان) به عنوان خاستگاه کانسارهای مس پورفیری ایران مورد توجه قرار دارد (شکل ۲). کمربند آتشفشان رسوبی دهج-ساردوئیه با ۹۵۵ کیلومتر طول و حدود ۴۵ کیلومتر عرض، به طور کامل در استان کرمان قرار می‌گیرد. این کمربند با روند شمال غرب جنوب شرق، از مناطق انار و دهج شروع می‌شود و به جبال بارز جیرفت خاتمه می‌یابد. فعالیت کمربند آتشفشان رسوبی دهج ساردوئیه به طور شدید از ائوسن آغاز و تا کواترنر ادامه داشته است. به دلیل آن که تشکیلات ائوسن، مهم‌ترین و پهناترین واحدهای زمین‌شناسی این زون را به خود اختصاص می‌دهد (آقاباتی، ۱۳۸۳). بم براساس تقسیم‌بندی واحد زمین‌شناسی و ساختمانی کشور ایران جزو واحد ایران مرکزی (واحد بلوک لوت که بخش جنوبی آن در شهرستان بم قرار گرفته است) محسوب می‌شود. قدیمی‌ترین تشکیلات زمین‌شناسی در اطراف این شهرستان متعلق به دوران مزوزوئیک است. وفورسنگ‌های کنگلومرا (سنگ جوش) و ماسه سنگ نشانه پیش‌روی دریا -عهد ائوسن- در این منطقه است. این سنگ‌ها به طور عمده در شمال و شمال شرقی بم و به مقدار نه چندان زیاد در جنوب و جنوب شرقی آن یافت شده است (اسعدپور بهزادی، ۱۳۸۱). در شمال شهر بین تشکیلات آذرین، آثاری از تشکیلات دوره میوسن (دوره‌ای که در آن طبقات مارنی، گچی و رسوبات دریائی تشکیل شده است) دیده می‌شود. با توجه به این مسئله

پیشرفته نظیر تقطیر بوده است.، چین نیز به طور مستقل فن‌آوری استخراج روی را توسعه داد. اسناد تاریخی نشان می‌دهند که تولید روی در مقیاس بزرگ در این کشور از دوره سلسله مینگ (۱۶۴۴ - ۱۳۶۸) آغاز شد (Zhou, 2001). برخلاف روش هندی، فرایند چینی بر پایه تقطیر روبه بالا بود و از دیگ کوره تقطیر با کندانسورهای داخلی در بخش بالایی استفاده می‌شده است. این روش امکان متراکم سازی بخارات روی را در محیطی کنترل شده فراهم می‌کرده و تا اواخر قرن بیستم در استان‌هایی مانند سیچوان، گوئیژو و یون‌نان رواج داشته است. تفاوت‌های ساختاری در کوره‌ها و دیگ‌های تقطیر نشان دهنده اهمیت و ضرورت نوآوری‌های بومی در راستای احیای اکسید روی بوده است.

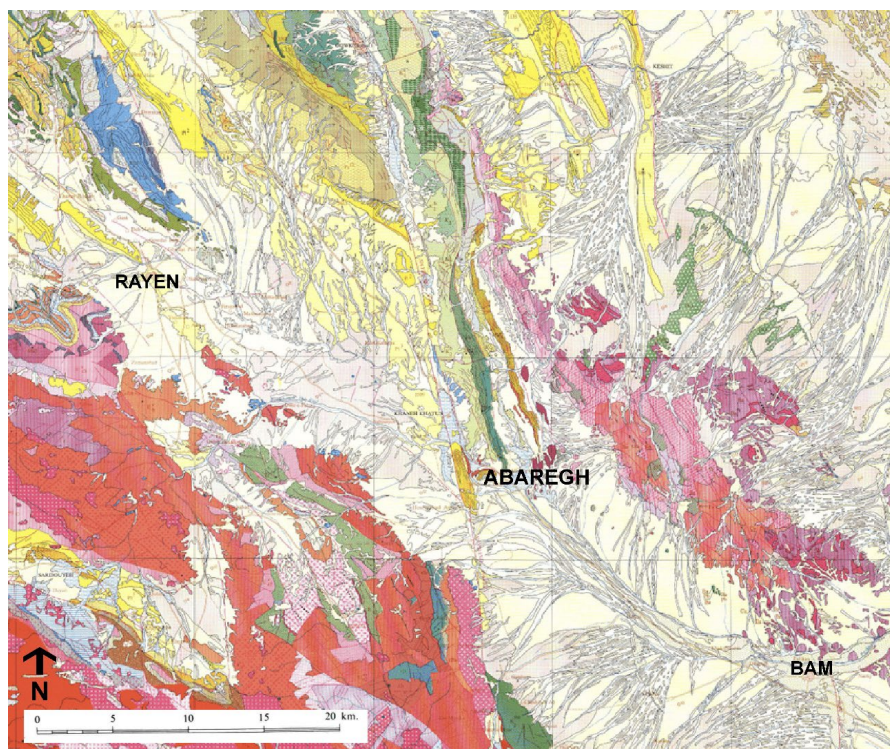
کرمان از نظر تاریخی به عنوان یکی از مناطق پیشرو صنعت معدن و ذوب فلزات شناخته می‌شود. محمد زاوش علت این امر را موقعیت جغرافیایی و زیست محیطی کرمان می‌داند که نسبت به سایر مناطق «مرکزی» ایران آب بیشتری برخوردار بوده و به علاوه وجود درخت‌های پسته وحشی (بنه) و بوته‌های قیچ (که در شمال کویر به آن طاق می‌گویند) در این نواحی سوخت مناسبی برای کوره‌ها محسوب می‌شده است. (زاوش، ۱۳۴۸) کوره‌های ذوب قدیم و سرباره‌های باقی مانده از آن‌ها در مناطق یزد، کرمان، قم، کاشان، اراک، خراسان همچنین در دامنه رشته کوه‌های بلوچستان مانند سرباره‌های معدنی مس چهل کوره و معادن متروکه سرب و روی خارستان و بیدستر تفتان حاکی از آشنایی و مهارت فلز کاران آن دوران در امر شناسایی و استحصال فلز از مواد معدنی از هزاران سال پیش دارد. در مورد معرفی محوطه‌های مرتبط با ذوب فلز روی در ایران مطالعه‌ای در استان یزد بر روی محوطه ذوب فلز روی در منطقه ندوشن توسط کمالی و همکاران (۲۰۲۴) انجام شده که در آن میخ‌های سفالی و سرباره‌های ذوب مورد بررسی پتروگرافی، آنالیز شیمیایی و سن‌سنجی قرار گرفته‌اند (Kamali et al., 2024).

۳. موقعیت جغرافیایی و زمین‌شناسی محدوده مورد مطالعه

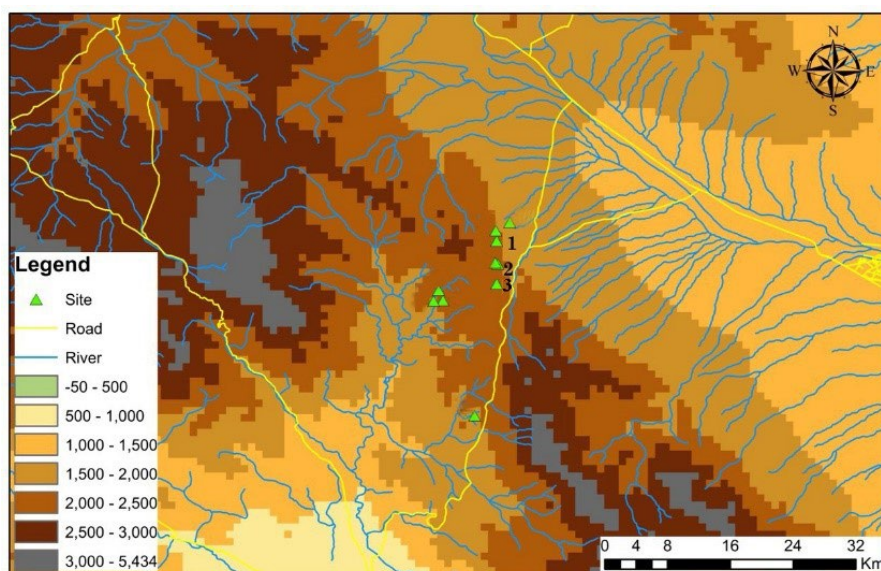
شهر بم در فاصله ۱۹۰ کیلومتری مرکز استان کرمان (شهر کرمان) و جنوب شرقی آن است. طول شرقی مرکز شهر بم ۵۸ درجه و ۲۰ دقیقه طول شرقی و ۲۹ درجه و ۰۶ دقیقه عرض شمالی و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد ۱۰۶۰ متر است. حد طبیعی شهر بم از شمال به کوه‌های کبودی و از شرق به لوت زنگی احمد و از جنوب به دشت بم و از غرب به دشت دارزین محدود می‌گردد. شهر بم در گوشه شمال شرقی دشت بم واقع شده است و از جهت غرب به شکستگی دارزین و جهت شمال آن به منطقه لوت و شرق آن به گسل نای‌بند (افراز در ۴ کیلومتری شرق شهر بم) و در جهت جنوب آن هم به پیشکوه‌های بارز ختم می‌گردد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳) (شکل ۱). حدود سیاسی آن از شمال به شهرستان کرمان، از شرق به شهرستان‌های نرماشیر و فهرج، از جنوب به شهرستان‌های ریگان و عنبرآباد و از غرب به شهرستان جیرفت منتهی می‌گردد. در میان دو استان کرمان و سیستان بلوچستان و در کنار تنها راه ارتباطی آن‌ها، تنها شهری که مرکزیت اجتماعی و سیاسی خود را از دوران گذشته تا به امروز حفظ نموده است، بم است. «موقعیت بم از جهت این که در چهار راه ارتباط میان هرموز (میناب فعلی) و بندر طیس (نزدیک چابهار)، سیستان و گواشیر (شهر فعلی کرمان) قرار گرفته، حایز اهمیت فراوان است، زیرا دریای عمان و سواحل هندوستان، کاروان‌هایی را که از هزارها کیلومتر راه بیابانی و ریگزار گذشته بودند، به شهرهای شمالی مثل کرمان، یزد، طیس، نیشابور و ری ارتباط می‌داده است و در واقع راه ادویه و راه فلفل را به راه ابریشم پیوند می‌داده است» (باستانی پاریزی، ۱۳۷۱).

قبیل توانلیت، گرانودیوریت پورفیری، گرانیت، گرانیت پورفیری، لوکوگرانیت و گرانوفیر هستند. ماگماهای اولیه با ترکیب بازیک وجود داشته که تفریق کانی‌های مانند پیروکسن و پلاژیوکلاز در این ماگما سبب تحول شده و در نتیجه سری سنگ‌های کالکوالکالین در آندزیت-بازالت تا داسیت را به وجود آورده که همراه با سنگ‌های ولکانوکلاستیک رخنمون دارند. تشکیل کانی‌هایی نظیر پیروکسن، تیتانوماگنتیت و پلاژیوکلاز سبب تحول در ماگمای دیوریتی شده که در نتیجه آن با نفوذ ماگما به بخش‌های فوقانی گرانیتوئیدهای متنوعی بسته به ترتیب ماگما و عمق نفوذ آن تشکیل شده‌اند (آل طه کوهینانی و دیگران، ۱۳۸۲). نقشه زمین‌شناسی محدوده بم-راین و نقشه توپوگرافی و ارتفاعی مناطق مورد کاوش در اشکال ۲ و ۳ آورده شده است.

که در نزدیکی ابارق -واقع در شمال غربی شهرستان بم- تشکیلات آندزیتی (سنگ آذرین که دارای کواتز و میکاست) وجود دارد، در حد فاصل آندزیت‌ها و آهک‌ها چشمه‌های آب گرم با درجه حرارتی بین ۲۵ تا ۳۵ درجه سانتی گراد به وجود آمده است. چشمه آب گرم موجود در ابارق نمونه‌ای بارز از این قبیل چشمه‌ها می‌باشد. در نواحی غرب شهرستان بم و در حاشیه کوه دهبکری و کوه هزار، آثار دوره کرتاسه به مقدار کم وجود دارد. ارتفاعات حاشیه غرب تا جنوب غربی منطقه که به سلسله جبال بارز محدود می‌گردد، دنباله قسمت انتهائی و برون زدگی آذرین مرکزی ایران است (اسعدپور بهزادی، ۱۳۸۱). سنگ‌های محدوده جبال بارز از نوع سنگ‌های آذر آواری از قبیل توف‌های حد واسط، اسیدی و ایگنیمبریت و سنگ‌های آتشفشانی شامل آندزیت-بازالت، آندزیت، داسیت-آندزیت و داسیت هستند. سنگ‌های میوسن شامل دیوریت و انواع گرانیتوئیدها از

شکل ۲. نقشه زمین‌شناسی ۱:۲۵۰۰۰۰ بم در محور بم-راین به همراه محوطه‌های بررسی شده (سازمان زمین‌شناسی کشوری)

شکل ۳. موقعیت مکانی و ارتفاع از سطح دریا در محوطه‌های مورد بررسی. محوطه ۱ (کوه چاه)، محوطه ۲ (مرغک علیا) و محوطه ۳ (ده نو)

۴. معرفی محوطه های کلیدی مناطق مورد بررسی

۴.۱. منطقه ابارق / اوارق

اوارق، ابارق یا اباریک که برخی آن را اوارک نیز نامیده اند، از آبادی های قدیمی منطقه بم به شمار می آید که در ۵۰ کیلومتری شمال غربی شهر بم قرار گرفته است. ژنرال سایکس در سفرنامه خود از نمونه های مختلف سرب، روی کوه های شمال غربی این منطقه نام برده است (سایکس، ۱۳۶۳، ۲۵۱). فیروز میرزا فرمان فرما در سفرنامه کرمان و بلوچستان (فرمان فرما، ۱۳۴۲، ۶) از چشمه آب گرم این منطقه و نیز پرفسور هاینس گوبه (گوبه، ۱۳۷۰، ۱۳۷۰) نیز از این آبادی نام برده اند. ابارق از طرف شمال به کوه کله گاوی، از جنوب به کوه دهبکری، از مغرب به کوه سرخ و از مشرق به کوه کبودی یا طلای سیاه محدود است. رودخانه فصلی تهرود در جنوب باختری آبادی روان است. (شکل ۲) کوه شاه چهل تن در شمال باختری و کوه سرخ در باخترآبادی واقع است. آب گرمی که از کوه شاه چهل تن سرچشمه می گیرد، در باخترآبادی روان است (اسعدپور بهزادی، ۱۳۸۱). امروزه منطقه ابارق از مناطق فعال معدنی است و معدن فعال سرب-روی-نقره خان خاتون در ۳۰ کیلومتری ابارق قرار دارد. از دیگر معادن فعال این منطقه معدن سنگ مرمر سروستان بم است که در جاده فرعی مسیر بم، جیرفت قرار دارد. یکی از مکان های مورد مطالعه در منطقه ابارق، جاده فرعی ابارق به سمت دهستان کشیت (بخشی از منطقه کوهبنان کرمان) است. در این قسمت، میان تپه های متعدد و بوته های گیاهی، سطحی به پهنای ۲۰۰ متر پوشیده از آثار فراوانی از میخ های سفالی، زغال و سرباره کوره است. نمونه های با کد NBB-01 از این محوطه برداشت شد.

۴.۲. مرغک و دهبکری

مرغک و دهبکری از مناطق کوهستانی منطقه غربی دشت بم به حساب می آیند. در ۵۴ کیلومتری باختر بم و در ۴ کیلومتری باختر جاده آسفالت جیرفت-دارزین، رودخانه مرغک که از کوه های جمالی و بختیاری سرچشمه می گیرد، در جنوب آبادی روان است، کوه آب چکو در شمال و شمال خاور آبادی است. از دهات وابسته به این آبادی گسترده می توان دهنه مرغک، گل ملک، ده ردین (دره دین)، شیرکش، سه درآن، بیدخون، آب شور، تافیات، دو جنگان، ده نو، زریا، کهنو، کهن آب، گبارو، گزما، گل آباد، گل انداز و دو گل را نام برد. رودخانه دهبکری نیز از کوه های دغو و جبال بارز سرچشمه می گیرد، در خاور آبادی روان است. کوه شیر در خاور و کوه سرخ در باختر آبادی است. این رودخانه دهبکری را به دو بخش شرقی و غربی تقسیم کرده است. دهبکری منطقه ای است که به طور کلی حدود ۷۰ کیلومتر مربع را در بر می گیرد. (اسعدپور بهزادی، ۱۳۸۱). فیروز میرزا فرمان فرما در سفرنامه کرمان و بلوچستان، از این آبادی به عنوان منزل هجدهم یاد برده است. (فرمان فرما: ۱۳۴۲، ۸۰). سایکس نیز در سفرنامه خود از این منطقه نام برده است. (سایکس، ۱۳۶۳). سلسله جبال کرمان با کوه های مرتفع و برف گیر همچون کوه هزار (با ۴۵۰۰ متر ارتفاع)، کوه چهل تن و کوه لاله زار و همچنین رودهایی چون هلیل رود، تهرود، چاری، بمپور و لاله زار شرایط مساعدی را برای زندگی فراهم نمود که موجب ایجاد تمدن هایی به قدمت دوره میان سنگی تا دوره های اسلامی شده است و به عنوان دالانی میان دو بیابان خشک، تمدن های کهنی را در مجاورت یکدیگر پیوند زده است. تپه یحیی نزدیک انتهای شمالی سلسله جبال کرمان، تل ابلیس در قسمت مرکزی آن و دره بمپور نزدیک انتهای جنوبی آن قرار گرفته است (عباس نژاد، ۱۳۸۲).

۴.۳. کوه چاه

در ابتدای جاده بم-دهبکری، در امتداد رشته کوه جبال بارز، در حاشیه سمت چپ جاده روستایی به نام گون گرگی قرار دارد که در دامنه آن و در مسیر رودخانه کوهی به نام کوه چاه قرار دارد. ارتفاع آن از سطح دریا ۲۱۲۲ متر است. بر سطح بیرونی دامنه کوه به سمت قله، پراکندگی فراوانی از سرباره و آثار ذوب فلزی وجود دارد و در بالای کوه، در نزدیکی قله، چاهی دستکند و عمیق به شکل چهار گوش و در ابعاد تقریبی ۲ در ۲ متر آثار بهره برداری سنگ معدنی را در طول سالیان مستمر نشان می دهد. در قسمت سمت راست این تونل اصلی، تونل های کوچک تر و به هم پیوسته ای نیز دیده می شود. نمونه های با کد NBB-02 از این محوطه برداشت شد (شکل ۵).

۴.۴. مرغک علیا (ده ردین)

روستای مرغک در مسیر جاده بم به جیرفت و در ۴۰ کیلومتری شهر بم قرار گرفته است. این روستا در دامنه های کوه های بارز قرار گرفته است. بیش از ۲۵ کیلومتر منطقه با پوشش گیاهی پوشیده شده است و رودخانه فصلی در میان آن جریان دارد. میخ های سفالین این محوطه روستایی در نتیجه سیل و طغیان رودخانه فصلی که از میان محوطه مسکونی روستا گذر کرده با خراب شدن خانه ای در مسیر رودخانه کوره و میخ های سفالی پدیدار شد (شکل ۶) (نمونه NBB-03 از این محوطه برداشت شده است).

۴.۵. دهنه مرغک (دهنوی مرغک)، ده نو

در مسیر جاده بم به جیرفت و در ۳۵ کیلومتری شهر بم روستای ده نو قرار دارد. ورودی روستا از سمت راست به دره ای با پوشش گیاهی منطقه مشرف می شود که امروزه آثار کشت محصولات اهالی روستا در آن نمایان است. منطقه ای در بالای عرض شمالی، سمت چپ دره، آثار کوره و فراوانی میخ های سفالی دیده می شود، تفاوت آثار سفالی این منطقه با سایر مناطق بخش مرکزی بم نمایان است. میخ های سفالی این دره، به شکل مدور دیده می شوند که در مقایسه با نقاط دیگر، متفاوت اند. نمونه های با کد NBB-04 از این محوطه برداشت شده است (شکل ۶).

۵. مواد و روش ها

مطالعات اولیه این پژوهش شامل جمع آوری، دسته بندی و ارزیابی اطلاعات موجود درباره میخ های سفالین مرتبط با فرایند استحصال روی از تمامی مناطق مهم و کلیدی مورد توجه در این نوشتار بوده است (شکل ۴). در بررسی پیمایشی در بخش مرکزی شهر بم، ابتدا نمونه برداری از دشت ابارق (در امتداد روستای ابارق) انجام شد. نمونه های برداشت شده از این محوطه NBB-01 نامیده شدند. محوطه های نسبتاً وسیعی با پراکندگی متفاوت ولی بالا از میخ های سفالین که بسیاری از این میخ ها، شکسته شده بودند دیده شد. از میان تمامی نمونه های برداشت شده از مناطق عنوان شده در قسمت قبلی نمونه هایی انتخاب شدند که سالم تر بودند و کمتر آسیب دیده بودند و در برخی موارد لکه های سفید باقی مانده احتمالاً از فلز روی بر سطح آن ها مشاهده می شد. در منطقه ده بکری و کوه چاه همچنین با پراکندگی فراوان از سرباره های ذوب فلز و دهنه های تونل های معدنی مشاهده شدند. پراکندگی میخ های سفالین در این ناحیه به نسبت سرباره ها کمتر است. نمونه برداشت شده از این منطقه NBB-02 نامیده شد. در روستای مرغک (ده ردین) با طغیان رودخانه فصلی و تخریب خانه مسکونی، آثار کوره نمایان شده و پراکندگی میخ های سفالین مشهود گردید. میخ های سفالین این ناحیه نسبت به منطقه ابارق کمی باریک تر و شکسته تر می باشند، نمونه های برداشت شده از این منطقه NBB-03 نامیده شدند. در منطقه دهنو (دره دهنو در امتداد روستای دهنو)، پراکندگی میخ های

در محدوده بژ، کرمی متمایل به سبز و تیره قرار دارد حاکی از این مهم است که میخ‌های سفالین احتمالا در معرض درجه حرارت‌های بالا و در محیط اکسیدی تا احیا قرار داشته بودند. البته این مهم تا زمانی که به طور کاملا مشخص کوره ذوب و استحصال روی به دست نیامده است قابل اثبات نمی باشد.

سفالین و آثار کوره‌های احتمالی ذوب نمایان شدند. میخ‌های سفالین در این ناحیه باریک و نوع دیگری از میخ‌های سفالین به صورت مدور هم دیده می شود. نمونه‌های برداشت شده از دره دهنو NBB-04 نامیده شده‌اند. کلیه نمونه‌های برداشت شده دارای سطح نسبتا صاف بوده و تغییرات رنگی در بسیاری موارد ناشی از تجمعات رسوبی جدید بر روی آنان است. براساس رنگ ایجاد شده بر روی برخی از نمونه‌های میخ‌های استوانه‌ای که بیشتر

منطقه ابارق

منطقه کوه چاه

منطقه مرغک علیا و ده ردین

شکل ۴. نمونه‌های مطالعاتی و محدوده‌های اکتشافی آنان (عکس‌ها از نگارنده)

این نمونه‌ها شناسایی گردید. مقادیر نزدیک به ۱ یا کمی بالاتر از ۱ درصد در ساختارهای میخ‌های آنالیز شده حقیقتاً نشان از تمرکز و یا به جای ماندن روی در طول مدت زمان باشد (Caraddock, 1990; Li et al, 2020). این مقادیر به واقع و براساس شواهد به جای مانده نشان از فرآوری روی براساس متد جمع آوری روی به صورت «سیمان سازی» هستند. این مراحل در زمان رومی‌ها بسیار رایج بوده. رومی‌ها در فرآیندی به نام «سیمان سازی» که حاصل از گرم کردن سنگ معدن مس و روی (کالامین) با هم در یک بوتله‌ی دربسته برای تولید اوریکالوم (یا اوری‌چالکوم) بوده، مهارت داشتند. این فرایند سیمان سازی یک فرآیند در حالت جامد نبوده و در دمای مس مذاب (حدود ۱۱۰۰۰ درجه سانتیگراد) انجام می‌گرفته است. این فرآیند که نسبتاً سریع انجام می‌شده تا فشار بخار روی موجود در مس، مقدار جذب مس را کاهش داده و سپس در درجه حرارت‌های پایین‌تر سیمان‌سازی بیشتر صورت می‌گرفته است. در حالت ایده‌آل بین حدود ۹۰۰ تا ۱۰۰۰ درجه سانتیگراد برای مدت زمان بسیار طولانی‌تر، می‌توان روی بیشتری را حفظ کرد (Craddock and Eckstein, 2003). با این حال، اکسیدروی نمی‌تواند توسط کربن احیا شود تا زمانی که دما به مراتب بالاتر از نقطه جوش نسبتاً پایین این فلز (۹۰۷ درجه سانتیگراد) برسد. بنابراین، کوره‌هایی که برای ذوب سایر فلزات توسعه یافته‌اند، نمی‌توانند روی تولید کنند. مقادیر کمی از روی فلزی گاهی اوقات در دودکش‌های کوره‌های سرب یافت می‌شود چرا که به صورت کاملاً عمده این عنصر همواره به همراه سرب و نقره رخنمون داشته است. به همین دلیل مقادیر نسبتاً کم نقره و سرب نیز می‌تواند این مهم را اثبات نماید که در این محوطه‌ها یا از ذخایر مس همراه با روی استفاده می‌شده و یا به طور مستقیم از کانسارهای سرب و روی و نقره بهره‌برداری می‌شده است. روی می‌تواند در دودکش‌های کوره جمع آوری شود اما با توجه به نبود ساختار شاخص کوره هیچ منبع وجود ندارد. در دوران تاریخی به روی جمع آوری شده از دیواره کوره‌ها «سرب تقلبی» یا «جعل متقابل» می‌گفتند. در چین، بحث بسیار مفصلی در ارتباط با یک فلز جدید یا سرب «جعلی» یا «نامرغوب» عنوان می‌شده که برای ساخت برنج با مس استفاده مورد استفاده قرار می‌گرفته است. و در حین عملیات در جایی قبل از فرآیند سیمان‌سازی جمع آوری می‌شده است. براین اساس چنین به نظر می‌رسد که روی در چین شناخته شده نبوده است (Craddock, 1987).

۲. مطالعات پتروگرافی میخ‌های سفالین

مشاهدات پتروگرافی بر روی مقاطع نازک نمونه‌های میخ‌های سفالین نشان از خمیره سفالینی دارد که در درجه حرارت پایین پخته شده است. این امر در بافت متخلخل نمونه‌ها مشخص شده (شکل ۵، تصویر ۱) و همچنین در وجود کانی‌های کربناته من جمله کلسیت که هنوز درجه حرارت تخریب خود را پشت سر نگذاشته (تقریباً ۸۰۰ درجه سانتیگراد) و به صورت اولیه و با ساختار شاخص اورترومبیک هنوز در داخل بافت سفالین قابل مشاهده هستند (شکل ۵، تصویر ۲). کربنات‌ها و کلسیت در برخی موارد به درجه حرارتی نزدیک به درجه حرارت دگرسانی ساختاری خود رسیدند که در آن مرزهای بیرونی کانی دچار تغییرات ساختاری گشته در حالی که در قسمت مرکزی هنوز بقایای کانی اولیه (کلسیت) دیده می‌شود (شکل ۵، تصویر ۲). این تصویر نشان می‌دهد که محدوده حرارتی پخت میخ‌های سفالین در محدوده نزدیک به ۸۵۰ درجه سانتیگراد قرار داشته است (Fabbri et al, 2014). شاید علت اصلی در نداشتن پخت کافی به دلیل این بوده که بر روی یک سطح بسیار متخلخل مقادیر بیشتری از روی می‌توانسته میعان و در خلل و فرج انتشار یابد. از طرف دیگر تمامی نمونه‌های یافت شده بر روی سطح مقطع خود رنگ‌های متفاوتی را آشکار می‌سازند که نشان از پخت

نمونه‌های برداشت شده از هر منطقه پس از دسته‌بندی نمونه‌های هر منطقه، با هدف شناسایی شیمیایی و مطالعات ساختاری مورد آزمایشات تکمیلی شیمیایی قرار گرفتند که بر روی چهار نمونه معرفی شده انجام گردیدند. در این راستا ترکیب شیمیایی عناصر کمیاب نمونه‌ها با روش ICP-OES طیف سنجی نشر نوری پلاسما جفت شده القایی در موسسه مطالعات معدنی زر آزما بر روی مورد آزمایش قرار گرفته‌اند. طیف سنج نشر نوری یک آنالیز بسیار پر کاربرد جهت تعیین غلظت عناصر در مقادیر کم و با دقت بالا است. در حقیقت هنگامی که غلظت احتمالی ماده بیشتر از یک ppm باشد، این روش مناسب‌ترین روش چه از لحاظ دقت و حد تشخیص و چه از لحاظ هزینه آنالیز است. آنالیز ICP-OES در جهت تشخیص غلظت فلزات گران بها و فلزات سنگین در نمونه‌های خاک، سنگ و آب در مقادیر بسیار ناچیز بهترین روش آنالیزی می‌باشند. مقدار ۱۰۰ میلی گرم از نمونه در مخلوط ۵۰/۵۰٪ اسید کلریدریک و سولفوریک حل شده تا محلول شفاف ایجاد گردد. مشاهدات و بررسی‌های پتروگرافی با هدف شناسایی ساختار و بافت کانی‌شناسی و کریستال‌های احتمالی تولید شده انجام گردید. مشاهدات میکروسکوپی یک شیوه اصلی و اساسی است که توسط زمین‌شناسان برای توصیف و طبقه‌بندی سنگ‌ها یا تشخیص کانی‌های موجود در مواد خاص مانند سفال و سرباره‌های ذوب باستانی براساس ویژگی‌های نوری و بصری آن‌ها، با استفاده از میکروسکوپ پلاریزان صورت می‌گیرد (Shortland & Degryse, 2020; Whitbread, 1989).

تعداد ۴ نمونه میخ سفالی برای انجام آنالیز پتروگرافی و مطالعه مقطع نازک در آزمایشگاه حفاظت و مرمت آثار فرهنگی-تاریخی مورد بررسی قرار گرفتند. در روش پتروگرافی از نمونه مورد نظر لایه‌ی نازکی به ضخامت ۳۰ میکرون بر روی لام آزمایشگاهی تهیه و بعد از اتمام فرایند برش نمونه و ساب، نمونه کاور شده تا از آسیب‌های احتمالی مصون بماند. از نمونه‌های ارسال شده مقطع نازک تهیه شده و با میکروسکوپ پلاریزان مدل Canada Smart Tech مطالعه شدند. برای مطالعه میکروسکوپی این نمونه از میکروسکوپ دو چشمی پلاریزان با بزرگ‌نمایی 5X در حالت نور عبوری استفاده شده است.

۶. نتایج

۶.۱. ترکیب شیمیایی نمونه‌ها براساس روش ICP-OES

ترکیب شیمیایی نمونه‌ها براساس عناصر کمیاب و ردیاب در وهله اول نشان از ترکیب یک سفال با ترکیبات مشخص همچون کلسیم، آهن، آلومینیوم و منیزیم است. این عناصر به نسبت بیشترین درصد عناصر تشکیل دهنده میخ‌های سفالین را تشکیل می‌دهند. پتاسیم به عنوان یک عنصر نمک ساز در این نمونه‌ها شناسایی شده است. پتاسیم و سدیم همچنین می‌تواند دارای منشأ رسی و در ساختار ایلیت ظاهر شود. البته مقادیر تقریباً یکسان این عنصر حدس دوم را بیشتر به واقعیت نزدیک می‌کند و می‌توان عنوان کرد که در وهله اول به احتمال زیاد میخ‌های سفالین از رس با ساختار ایلیت درست شده‌اند (Maggetti, 1982; Maggetti, 2001) که از لحاظ زمین‌شناسی با تشکیلات منطقه البته همخوانی دارد. وجود عناصری همچون کادمیم، نیکل، کبالت و مس نشان از وجود و پراکندگی عناصر براساس منشأ زمین‌شناسی از نوع افیولیتی در این عناصر دارد که در بافت سفال به جای مانده است. کادمیم (Cd^{2+}) و منگنز (Mn^{2+}) در این ترکیبات می‌توانند در قالب جانشینی ایزومورفی در شبکه ZnO جایگزین شود. وجود این عناصر با مقادیر متغییر نشان از جایگزینی ایزومورفی در ساختار کریستال شیمی زینکیت (ZnO) دارد. (Rajabzadeh et al, 2020) این مهم از زمره موارد مهمی است که نشان می‌دهد میخ‌های سفالین ارتباطی منطقی و مستقیم با عنصر روی Zn داشته‌اند. روی با نسبت‌های مناسبی در

جدول ۱. ترکیب شیمیایی عناصر ردیاب در نمونه های میخ های سفالین با استفاده از ICP-OES. نتایج براساس ppm. نتایج ارائه شده به صورت زرد رنگ درصد وزنی عناصر هستند.

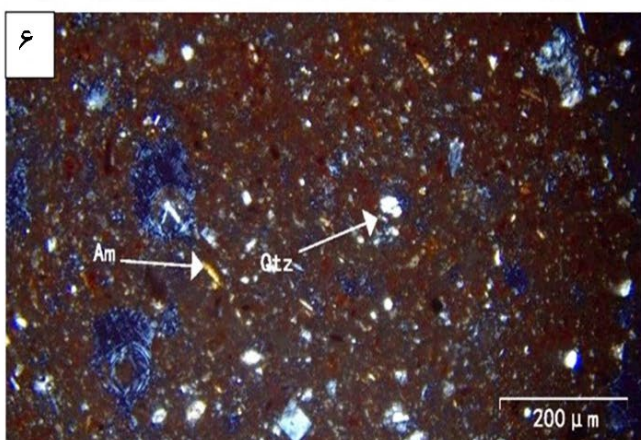
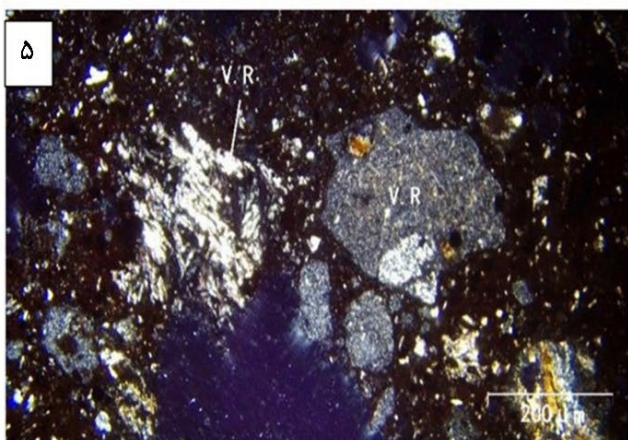
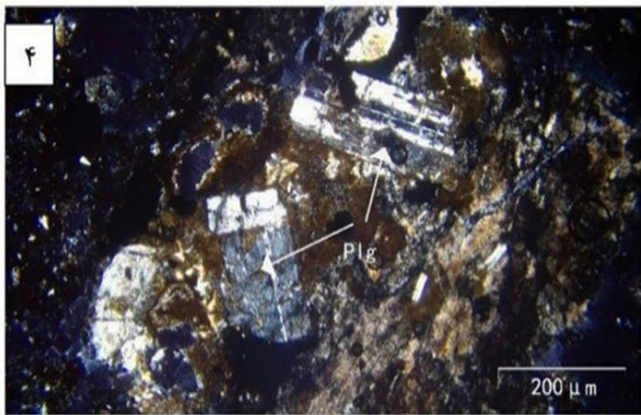
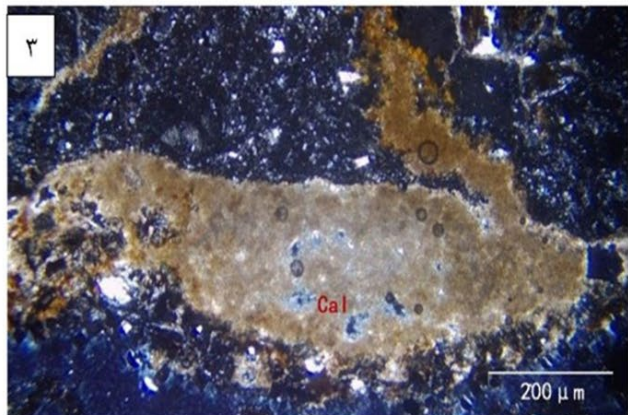
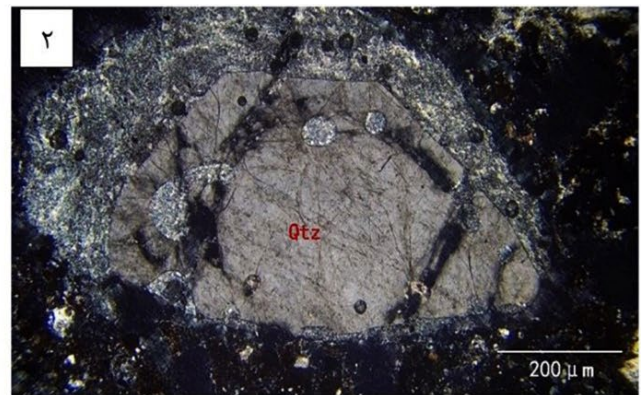
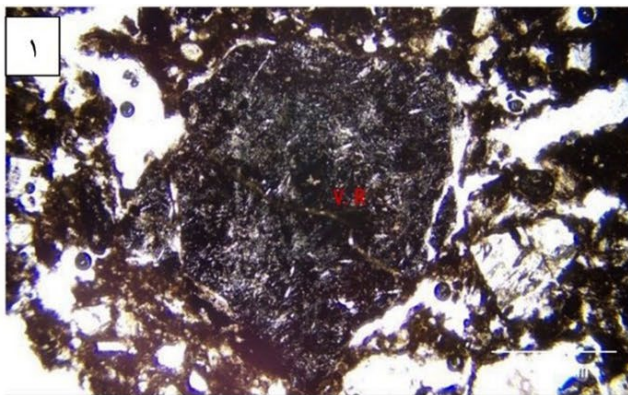
Element	Ag	Al	As	Ba	Be	Ca	Cd	Ce	Co	Cr	Cu	Fe
DL	0.5	100	0.5	5	1	100	0.1	1	1	1	1	100
NBB-01	0.73	74237	28.3	868	2.1	24862	40.1	43	11.8	30	32	40877
	0.000073	7.4237	0.00283	0.0868	0.00021	2.4862	0.00401	0.0043	0.00118	0.003	0.0032	4.0877
NBB-02	0.64	70268	53.5	146	2.4	23322	1.3	59	12.6	18	30	57345
	0.000064	7.0268	0.00535	0.0146	0.00024	2.3322	0.00013	0.0059	0.00126	0.0018	0.003	5.7345
NBB-03	1.9	79745	28.1	438	2.1	25551	4.2	67	16.3	100	147	48334
	0.00019	7.9745	0.00281	0.0438	0.00021	2.5551	0.00042	0.0067	0.00163	0.01	0.0147	4.8334
NBB-04	1.19	80018	39.1	401	1.7	42376	0.9	45	17.1	43	51	42663
	0.000119	8.0018	0.00391	0.0401	0.00017	4.2376	0.00009	0.0045	0.00171	0.0043	0.0051	4.2663
Element	K	La	Li	Mg	Mn	Mo	Na	Ni	P	Pb	S	Sb
DL	100	1	1	100	5	0.5	100	1	10	1	50	0.5
NBB-01	29880	26	55	10265	870	1.09	20961	14	560	1293	382	1.08
	2.988	0.0026	0.0055	1.0265	0.087	0.000109	2.0961	0.0014	0.056	0.1293	0.0382	0.000108
NBB-02	31287	32	39	8373	1128	1.14	14171	6	1577	651	123	1.09
	3.1287	0.0032	0.0039	0.8373	0.1128	0.000114	1.4171	0.0006	0.1577	0.0651	0.0123	0.000109
NBB-03	27603	39	94	8568	920	1.54	18204	41	1578	6536	175	1.25
	2.7603	0.0039	0.0094	0.8568	0.092	0.000154	1.8204	0.0041	0.1578	0.6536	0.0175	0.000125
NBB-04	23977	26	55	14812	1188	1.21	16161	33	765	877	261	1.41
	2.3977	0.0026	0.0055	1.4812	0.1188	0.000121	1.6161	0.0033	0.0765	0.0877	0.0261	0.000141
Element	Sc	Sr	Th	Ti	U	V	Y	Yb	Zn	Zr		
DL	0.5	2	5	10	5	1	0.5	0.2	1	5		
NBB-01	12.6	477	<5	3469	<5	66	16.7	1.9	4618	62		
	0.00126	0.0477	n.d.	0.3469	n.d.	0.0066	0.00167	0.00019	0.4618	0.0062		
NBB-02	15.6	261	<5	5598	<5	24	35.6	3.6	8456	205		
	0.00156	0.0261	n.d.	0.5598	n.d.	0.0024	0.00356	0.00036	0.8456	0.0205		
NBB-03	14.4	543	<5	4834	<5	116	17.6	2.2	12848	129		
	0.00144	0.0543	n.d.	0.4834	n.d.	0.0116	0.00176	0.00022	1.2848	0.0129		
NBB-04	16.1	460	<5	3542	<5	96	20.7	2.4	16592	92		
	0.00161	0.046	n.d.	0.3542	n.d.	0.0096	0.00207	0.00024	1.6592	0.0092		

تصویر ۴) (Sedghi et al, 2022). کوارتز و کانی های آذرین در داخل بافت میخ ها اکثرا دارای ساختار فنوکریستالین بوده و اندازه دانه های بسیار متغیری را دارا هستند که در ماتریکس تیره رنگی از مواد رسی در محدوده پخت احیاء پراکنده شده اند (شکل ۵، تصویر ۵). ماتریکس سفالین نمونه های مورد بررسی اکثرا تیره بوده و نشان از قرار گرفتن در محیط احیا در داخل کوره دارند لیکن این فرایند احیا به طور کامل انجام نگرفته و به همین دلیل در بسیاری از نمونه ها از کانی مگنتیت اثری به وجود نیامده است. در برخی از نمونه ها ولی برعکس ماتریکس قرمز رنگ و شرایط محیطی اکسیداسیون را مشخص می کنند (شکل ۵، تصویر ۶). این نمونه از ورز کافی برخوردار بوده و اندازه ذرات پرکننده در بافت ماتریکس یکنواخت تر از بقیه نمونه ها بوده است. تخلخل در این نمونه به دلیل قرار گرفتن در شرایط حرارتی بالا و پخت نسبتا خوب بوده است. در این نمونه نیز مواد پرکننده شامل ذرات

ناقص و گرادیان حرارتی تقریبا متغیر در هنگام استفاده بوده است. پخت ناقص می توانسته حتی به دلیل پخت مجدد و متفاوت نیز ایجاد شود. بار اول برای ساخت خود میخ ها و در وهله دوم پس از جایگزینی آنان بر روی شبکه های تعبیه شده در داخل کوره، به همین دلیل کلسیت در برخی از نمونه ها تغییرات ساختاری نسبی از خود نشان می دهد (شکل ۵، تصویر ۳). در بسیاری از نمونه های سفالین کانی های آذرین به مانند کوارتز، پلاژیوکلاز و آمفیبول دیده می شوند که مشخصه استفاده از مواد پرکننده همان ناحیه و از سنگ های آذرین بودند. مواد و سنگ های پرکننده میخ های سفالین از ورز کافی برخوردار نبوده و دارای اندازه های بسیار متفاوتی می باشند. پلاژیوکلازها با ساختار دوقلویی های کاملا مشخص و ساختار کارسبادر نشان از منشاء آتشفشانی آنان دارد. این مدل از ساختارهای آتشفشانی در بسیاری از مواد فرهنگی منطقه کرمان و جیرفت دیده شده است (شکل ۵،

یا خاکستری و پلاژیوکلازها و فلدسپات‌ها با دوقلویی مشخص، رخ و رنگ خاکستری در داخل نمونه‌ها پراکنده شده‌اند. هماتیت فقط در یک نمونه به عنوان بافت تشکیل دهنده ماتریکس مشاهده شد. و سه دلیل می‌تواند برای حضور آن عنوان کرد. ۱) به دلیل وجود آهن در داخل خاک رس اولیه، ۲) پخت در اتمسفر اکسیدی کوره ۳) اکسید شده ترکیبات آهن دار در دوران دفن (Maritan et al, 2021). وجود هماتیت و ترکیبات اکسیدی آهن دار در منطقه بم و غنی بودن خاک منطقه از ترکیبات آهنی و رس‌های آهن دار دور از ذهن نمی‌تواند باشد. این نمونه‌ها دارای خاصیت بیفرزئانس نیستند و نشان از درجه حرارت پخت پایین است.

آتشفشانی نظیر کوارتز، پلاژیوکلاز، آمفیبول هستند. در برخی نمونه‌ها نظیر این نمونه ذرات بسیار کوچکی از کانی آپاتیت نیز دیده می‌شود. به طور کلی در داخل بافت این نمونه‌های میخ‌های سفالین ذرات کوارتز و کلسیت در برخی موارد در اندازه‌های بزرگ قابل مشاهده است. وجود کلسیت در این حالت و دارای خصلت رنگین‌کمانی نشان از درجه حرارت پخت بسیار پایین این دسته از نمونه‌ها دارد. در چنین حالتی درجه حرارت پخت گاه‌ها کمتر از ۷۵۰ درجه سانتیگراد بوده است. مواد پرکننده اصلی این سفال‌ها همان طور که قبلاً اشاره شده شامل ذرات بسیار ریز آتشفشانی و در برخی موارد ذرات بسیار ریز موسکوویت با خصلت چندرنگی و کشیده یا منشوری نیز دیده می‌شود (شکل ۵، تصویر ۵). کوارتز همیشه با رنگ روشن

شکل ۵. تصویر ۱. تصویر میکروسکوپی، نورقطبیده PPL با بزرگ‌نمایی 5X، و قطعه سنگ آذرین در مرکز تصویر. تصویر ۲. تصویر میکروسکوپی با نورقطبیده XPL و بزرگ‌نمایی 5X، کانی کلسیت با ساختار نیمه تغییر یافته در مرکز تصویر. تصویر ۳. تصویر میکروسکوپی با نور قطبیده XPL و بزرگ‌نمایی 5X، ترکیبات کربناته و کلسیت در مرکز. تصویر ۴. تصویر میکروسکوپی با نورپلاریزه XPL، و بزرگ‌نمایی 5X، کانی پلاژیوکلاز همراه محصور در کربنات‌ها در مرکز تصویر دیده می‌شوند. تصویر ۵. تصویر میکروسکوپی با نور XPL و بزرگ‌نمایی 5X، نمایی دیگر از خمیره نمونه به همراه قطعات درشت سنگ آذرین همراه با کوارتز ریز دانه. تصویر ۶. تصویر میکروسکوپی با نور XPL، و بزرگ‌نمایی 5X، قطعات فراوان کوارتز همراه با کانی آمفیبول در خمیره قرمز و اکسیدی سفال به صورت همگن دیده می‌شود.

۷. بحث

در مسیر رودخانه‌ها می‌توان اشاره کرد. در ارتباط با کاربرد این ماده، هم از کاربردهای طبی برخوردار بوده که خواص طبی زیادی چون درمان درد چشم، درمان زخم‌ها را می‌توان نام برد. توضیحات و تحلیل کاربری برای توتیا در کتب و نوشتارهای قدیم بسیار زیاد است. خواجه نصیرالدین طوسی در "تنسوخ نامه ایلخانی" می‌نویسد: "توتیا را انواعی است بعضی صناعی و بعضی معدنی اما آن چه صناعی است توتیای نایژه خوانند و آن در زمین کرمان سازند". یکی دیگر از کاربردهای توتیا استفاده از آن در تهیه آلیاژ برنج می‌باشد. ذکرهای رازی در کتاب "الاثبات" نحوه تهیه برنج را از مس و توتیا توضیح می‌دهد و خواجه نصیرالدین طوسی در این باره می‌نویسد: "اگر توتیا را بکوبند و در آتش نرم بریان کنند چنان که نسوزد، پس بر مس گذاشته اندازد و سر بوته را بپوشاند مس رنگ بگرداند و رنگ زر گیرد". این طراحی کوره و وجود این نوع فن‌آوری پیچیده و منحصر به فرد، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ مهندسی و متالورژی در ایران باستان دارد و ضرورت حفاظت و کاوش به منظور کسب اطلاعات تکمیلی به عنوان میراثی ارزشمند برای پژوهش‌های آینده را برجسته می‌کند.

۸. نتیجه گیری

این پژوهش با بررسی دقیق محوطه‌های ذوب فلز روی در بخش مرکزی بم و با استفاده از روش‌های پتروگرافی و ژئوشیمی، شواهد ارزشمندی از فن‌آوری کهن استحصال روی در ایران ارائه کرده است. پتروگرافی میخ‌های سفالین نشان دهنده بافت پورفیری یا فنوکریست‌های کوآرتز را نشان می‌دهد. براساس داده‌های حاصل از آنالیز شیمیایی، نمونه‌های میخ‌های سفالین دارای عناصر مختلفی مانند روی (Zn)، سرب (Pb)، آهن (Fe)، مس (Cu) و تعدادی دیگر از عناصر هستند. میزان بالای روی در نمونه‌ها تایید می‌کند که استوانه‌های سفالی به خوبی توانسته‌اند بخار روی را جذب کنند و نشان دهنده موفقیت فرایند تصعید و جذب بخار رویی بر روی میخ‌ها است.

احتمالاً همراه با روی، سرب و مس نیز به صورت بخار در آمده و به سطح میخ‌ها جذب شده‌اند. این عناصر به عنوان ناخالصی‌های موجود در سنگ معدن ممکن است در این فرایند همراه با روی جذب شده است. آهن و عناصر قلیایی خاکی مانند کلسیم، منگنز، مس، نقره، سرب و کبالت نیز به صورت جزئی در سطح میخ‌ها دیده می‌شود و ممکن است ناشی از مواد معدنی موجود در سنگ معدن یا ناخالصی‌های موجود در کوره باشد. بررسی فرایند استخراج روی در ایران باستان نشان می‌دهد که این فرایند به خوبی طراحی شده و میخ‌های سفالی به عنوان واسطی کارآمد برای جذب بخار روی عمل می‌کرده‌اند. استفاده از کانی کالامین به دلیل تجزیه آسان در دماهای پایین‌تر تکنیکی هوشمندانه بوده است که باعث شده فرایند استخراج فلز روی در دمای مناسب و بدون نیاز به تجهیزات پیشرفته انجام شود. کوره‌های ذوب فلز روی با ساختار خاص خود سبب این نوع فن‌آوری و بهبود تکنولوژی استحصال شده‌اند. سنگ‌های خام معدنی جهت حرارت دهی در کف کوره قرار داشته و طبقه دوم مشبک است. میخ‌های سفالین درون این مشبک‌ها قرار دارند تا پس از حرارت دهی سنگ معدن حاوی مس و روی یا سرب و روی و نقره در طبقه اول بخارات روی تولید شده بر روی میخ‌های سفالی رسوب کند و به صورت توتیا جمع‌آوری شود. با توجه به سیاه بودن نوک اکثر میخ‌های سفالین به نظر می‌رسد که این میخ‌های سفالین بایستی به صورت عمودی قرار گیرند تا بهترین شرایط جمع‌آوری را داشته باشند. این روش استخراج روی، نمونه‌ای از دانش پیشرفته متالورژی در ایران باستان را به نمایش می‌گذارد و نشان دهنده آگاهی از ویژگی‌های شیمیایی و فیزیکی فلزات و کانی‌ها در آن دوره تاریخی ایران است.

به نظر می‌رسد این درک که برای ساخت روی لازم است فلز به صورت بخار تولید و سپس متراکم شود، ابتدا در قرن سیزدهم یا چهاردهم در هند حاصل شده باشد. متالورژیست‌های چین تا قرن شانزدهم به تولید روی در مقیاس بزرگ دست یافته بودند. در غرب، این اصل برای اولین بار در سال ۱۷۴۳ در انگلستان تحت رهبری ویلیام چمپیون به کار گرفته شد. در پایان قرن هجدهم در بلژیک و لهستان پیشرفت‌هایی در کوره حاصل شد و این فرایند تا زمان توسعه یک فرایند الکترولیتی در سال ۱۹۱۷ بدون تغییر باقی ماند. در پایان دهه ۱۹۲۰، با توسعه یک فرایند تقطیر مداوم، پیشرفت چشمگیری در ایالات متحده حاصل شد و در طول دهه ۱۹۳۰ یک فرایند الکتروترمیک برای تولید مداوم روی طراحی شد. یکی از پیشرفت‌های دهه ۱۹۶۰، کوره بلند روی-سرب بود که در آن سرد کردن سریع گازها یک اصل کلیدی است. فرایندهای تولید روی به تفصیل در فرآوری روی مورد بررسی قرار می‌گیرند.

برای اطلاع از فن‌آوری استحصال روی به عنوان یکی از فن‌آوری‌های کهن در ایران لازم بود مطالعات شیمیایی بیشتری بر روی داده‌های به دست آمده از آثار به دست آمده از کوره‌های استحصال و اشیاء مرتبط با فرایند فلزگری (میخ‌های سفالین) مورد مطالعه، انجام گیرد. استحصال فلز روی، به دلیل تفاوت‌های بنیادی با فلزاتی مانند مس و آهن، فرایندی متفاوت و پیچیده است. این گزارش‌ها، همراه با شواهد باستان‌شناختی، نشان دهنده ی پیشرفت قابل توجه فن‌آوری تقطیر روی در ایران باستان است. بقایای کوره‌ها و میخ‌های سفالین مرتبط با این فرایند در استان‌های کرمان، یزد، اصفهان، خراسان و سیستان و بلوچستان یافت شده‌اند (Khojasteh Behzadi et al., 2023; مافی، ۱۴۰۳). انطباق مکان این کوره‌ها با کمربند کانه‌زایی سرب-روی ایران، از مهارت و شناخت بالایی معدن کاران باستانی در شناسایی ذخایر معدنی حکایت دارد. آثار کوره‌های متعدد در دشت ابارق تا مسیر کوهستانی در امتداد ناحیه جبال بارز به طور پیوسته نشان از گسترش استفاده از فلز روی در این منطقه است. کوره‌های استحصال روی در ایران، بر خلاف کوره‌های متداول سایر فلزات، به صورت دو طبقه طراحی شده‌اند. این امر به دلیل انجام بهتر فرایند تقطیر و تجمع روی انجام می‌گرفته است. این کوره‌ها بلند و باریک شامل طبقه‌ی زیرین برای حرارت دهی به سنگ معدن و طبقه‌ی بالایی با صفحه‌ای مشبک از جنس رس هستند که میخ‌های سفالی پخته شده روی آن قرار می‌گیرند. این میخ‌ها، با طول ۵ تا ۱۵ سانتی متر و قطر ۱ تا ۳ سانتی متر، به شکل قلمی و نوک تیز ساخته می‌شدند. مورفولوژی و شکل این میخ‌ها دلیل بر جمع‌آوری بهتر فلزات مایع و یا تجمع پیدا کرده بر روی این میخ‌های سفالین است. براساس تو صیف مستوفی در نزه القلوب، با حرارت دهی سنگ معدن، بخارات روی از طریق تصعید بالا آمده و بر سطح میخ‌ها رسوب می‌کردند. پس از خنک شدن، اکسید روی یا توتیا (اکسید روی) از میخ‌ها جدا می‌شد. عقیلی خراسانی (۱۳۷۱) در مورد نحوه استحصال توتیا می‌نویسد: "از خاک چسبنده که در عراق آن را خاک رست می‌نامند قلم‌هایی بلند به طوری که دو سر آن اندک باریک باشد می‌سازند و خشک نموده و به آن نمک غوطه می‌دهند و باز خشک نموده و در طبقات کوره، چپ و راست و چلیپا خوابانده می‌چینند تا این که در حین گداز سرب دود بر آن‌ها بیچد و منعقد گردد و دود ضایع نگردد و چون زمانی ممتد گذشت و یافتند که دود بسیاری در آن‌ها پیچیده و منعقد شده است آن‌ها را برمی‌آورند و می‌شکنند و دودهای منعقد را از آن‌ها جدا می‌نمایند". علاوه بر نوع کوره‌های به کار رفته، در متون قدیم به محل شکل‌گیری مناسب این کوره‌ها از منظر موقعیت جغرافیایی و زیست محیطی نیز تاکید شده است وجود درخت‌های پسته وحشی (بنه) در این منطقه که باعث فراهم آوردن سوخت مناسب و نیز قرار گرفتن آن‌ها

سپاسگزاری

از جناب آقای دکتر امین‌اله کمالی در پژوهشگاه میراث فرهنگی، برای پیگیری حمایت‌های بی‌وقفه ایشان در انجام آزمایش‌های مربوطه و از جناب آقای مهندس سید ایرج بهشتی برای تهیه و مطالعه مقاطع پتروگرافی نمونه‌ها کمال تشکر و قدردانی را دارم، همچنین از جناب آقای دکتر بابک بیگلو برای ارائه نقطه نظرات ارزشمند که به بهبود این پژوهش کمک شایانی کرده‌اند، صمیمانه سپاسگزارم و در نهایت از داوران این مقاله تشکر می‌کنم که بدون شک ایرادات دقیق و راهنمایی‌های آنان سبب گردید تا این نوشتار به سرانجام برسد.

منابع/References

- آل طه کوهبنانی، بابک، وثوقی عابدینی، منصور (۱۳۸۲). پتروژنز و پتروگرافی سنگ‌های آذرین جنوب شرق بم (جبال بارز)، نشریه: علوم پایه دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳ (۴۹۰)، ۱۰۹۹-۱۱۰۷.
- احمد علی‌خان، وزیری، (۱۳۶۴). تاریخ کرمان به کوشش باستانی پاریزی. تهران: انتشارات علمی.
- اسعد پور بهزادی، زهرا (۱۳۸۱). مروارید دریای کهن. تهران: انتشارات امیررضا.
- آقاباتی، علی (۱۳۸۳). زمین‌شناسی ایران. تهران: سازمان زمین‌شناسی کشور.
- حاکمی، علی (۱۳۸۵). گزارش هشت فصل بررسی و کاوش در شهداد (دشت لوت: ۱۳۴۷-۱۳۵۴) به کوشش محمد موسوی. تهران: سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری.
- الخیر، شهردان (۱۳۶۲). نزهت نامه علائی به تصحیح دکتر فرهنگ جهانپور. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- زارع، شهرام؛ عطایی، محمدتقی (۱۳۹۴). قلعه‌های بم: نگاهی مقدماتی به الگوی دفاعی-امنیتی در منظر فرهنگی بم. دو فصلنامه ایران‌شناسی باستان‌پژوهی، ۷(۷)، ۹۹-۱۲۹.
- زاوش، محمد (۱۳۴۸). کانی‌شناسی در ایران قدیم. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۶۳). سفرنامه ده هزار میل در ایران (مترجم حسین سعادت نوری). تهران: انتشارات لوحه.
- عباس نژاد، رحمت (۱۳۸۲). معدن کاری باستانی در جنوب شرقی ایران: گزارشی درباره یافته‌های جدید. مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۱۷(۲)، ۶۵-۷۳.
- عقیلی خراسانی، محمدحسین (۱۳۷۱). مخزن الادویه. تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- فاضل، لیلا (۱۳۹۹). مطالعات باستان‌شناسی ناحیه منظر فرهنگی بم-شهرستان‌های فهرج و ریگان استان کرمان، به همراه معرفی آثار نویافته شهرستان‌های بم و نورماشیر، زیر نظر: شهریار عدل. شیراز: انتشارات کتیبه نوین.
- فرمانفرما، فیروزمیرزا (۱۳۶۰). سفرنامه کرمان و بلوچستان، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، اصفهان: بابک.
- کاشانی، ابوالقاسم (۱۳۵۳). عرایس الجواهر و نفایس الاطایب. (به کوشش ایرج افشار). تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- کمالی، امین‌الله (۱۴۰۳). استحصال روی در ایران باستان: تحلیل ژئوشیمیایی و پتروگرافی میخ‌های سفالی و سرباره‌های کوره ذوب فلز بهاباد، یزد، فصلنامه دانش حفاظت و مرمت، ۷ (۳)، ص ۳۹-۵۸.
- گاراژیان، عمران (۱۳۸۷). گزارش توصیفی گمانه‌زنی به منظور لایه‌نگاری تل آتشی و یکی از اقمار آن، دارستان بم. سازمان میراث فرهنگی کشور (منتشر نشده).
- گوبه، هاینس (۱۳۷۰). کرمان در قلمرو تحقیقات ایرانی، مقاله ارگ بم. به کوشش رسول دریا گشت. کرمان: انتشارات مرکز کرمان‌شناسی.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۸۱). نزهه القلوب. تهران: انتشارات مطهری.
- مستوفی، احمد (۱۳۵۱). شهداد و جغرافیای تاریخی دشت لوت. تهران: موسسه جغرافیا، گزارش‌های جغرافیایی. شماره ۸.
- مومن‌زاده، مرتضی؛ فرجاد باستانی، محسن (۱۳۶۹). مروری بر آثار معدن کاری باستانی در خطه کرمان. کرمان: انتشارات مرکز کرمان‌شناسی.
- Caldwell, Joseph R. (1967), "Investigations at Tal-i-Iblis, III inoio sate museum preliminary, Report No 9 III inoio.
- Craddock, P T and Eckstein, K. Production of Brass in Antiquity by Direct Reduction, in P.T. Craddock and J. Lang (eds.), Mining and Metal Production through the Ages, British Museum Press, London, 2003, pp.216-30.
- Craddock, P. T., Zinc in classical antiquity. British Museum: 1990.
- Craddock, P., The early history of zinc. Endeavour 1987, 11 (4), 183-191.
- Craddock, P.T., Eckstein k. & Meeks, N.D. (1983). Zinc production in medieval (India : The evidence from Zawar , Rajasthan . Antiquity , 57 (220), 180_187 .
- Elikay Dehno, S.; Kamali, A. A.; Beheshti, S. I.; Ebrahimi, M.; Aarab, A., Unveiling Shahdad: Exploring ancient copper reserves and metallurgical practices on Iran's Southeast Plateau. L'Anthropologie 2025, 129 (1), 103343.
- Emami, M.; Elikay Dehno, S.; Eskandari, N.; Pritzel, C., Tracing the pyro-technological evidence during the 3rd millennium bc in "Shahdad" through archaeometallurgical remains. Archeometriai Műhely 2024, XXI (3), 253-264.
- Emami, M.; Parvaresh, A. In Mineralogish, Petrochemische Untersuchungen an Kupferschlacken aus „SHEIKH-ALI“ Ophiolithkupferlagerstaetten, Kerman, Iran, Archäometrie und Denkmalpflege 2016, Jahrestagung an der Georg-August-Universität Göttingen 28. September, Susanne Greiff, A. K., Frank Schlütter, Michael Prange (Hrsg.), Ed. Metalla, Sonderheft 8
- Eskandari, N.; Emami, S. M., Re-tracing Copper Metallurgy in the Shahdad Region (3rd Millennium BCE). Journal of Archaeological Studies 2022, 14 (2), 1-17.

- the Ming and Qing Dynasties (AD 1368-1911) [Doctoral dissertation, University college London]. UCL Discovery.
- Thornton, c.p. (2007) . of brass and bronze in prehistoric south Asia. In *Metals and mines : Studies in archaeometallurgy* (pp.123_135). Archetype Publications.
- Thornton, c.p & Lamberg-Karlovsky, c.c, 2001, "Tapeh Yahya and the prehistoric metallurgy of south-eastern Iran.
- Wertim, T. A., Man's First Encounters With Metallurgy: Man's discovery of ores and metals helped to shape his sense of science, technology, and history. *Science* 1964, 146 (3649), 1257-1267.
- Fabbri, B.; Gualtieri, S.; Shoal, S., The presence of calcite in archaeological ceramics. *Journal of the European Ceramic Society* 2014, 34 (7), 1899-1911.
- Hauptmann, A., *The Archaeometallurgy of Copper; Evidence from Faynan, Jordan*. Springer 2007; p 396.
- Jahrestagung an der Georg-August-Universität Göttingen 28. September, 2016; pp 205-208.
- Khojasteh Behzadi, N. , Mafi, F., & Emami, S.M. (2023) .The study of mining and metallurgy in the Central part of Bam country based on archaeological survey and historical sources . *Journal of Archaeological Studies* , 15 (2), 57_73 .
- Li, Y.; Xiao, B.; Juleff, G.; Huang, W.; Li, D.; Bai, J., Ancient zinc smelting in the Upper and Middle Yangtze River region. *Antiquity* 2020, 94 (375), e17.
- Maggetti, M., Chemical analyses of ancient ceramics: What for? *CHIMIA International Journal for Chemistry* 2001, 55 (11), 923-930.
- Maggetti, M., Phase analysis and its significance for technology and origin. In *Archaeological ceramics*, 1982; pp 121-133.
- Maritan, L.; Ganzarolli, G.; Antonelli, F.; Rigo, M.; Kapatza, A.; Bajnok, K.; Coletti, C.; Mazzoli, C.; Lazzarini, L.; Vedovetto, P.; Chavarria Arnau, A., What kind of calcite? Disclosing the origin of sparry calcite temper in ancient ceramics. *Journal of Archaeological Science* 2021, 129, 105358.
- Pigott, V., *The development of metal production on the Iranian plateau*. University of Pennsylvania Museum Press, Philadelphia: 1999.
- Polo, M. (1903). *The book of ser Marco polo, The venetian, concerning The kingdoms and marvels of the East (vol 2)* . Scribner.
- Rajabzadeh, A.; Kouhestani, H.; Mokhtari, M. A. A.; Zohdi, A., Mineralization, structure, texture and genesis of sediment-hosted Chehrabad Pb–Zn–Cu deposit, NW Zanjan. *Journal of Economic Geology* 2020, 12 (2), 177-202.
- Sedghi, Y.; Sani, F. S.; Eskandari, N.; Emami, M., Beyond a Decoration; Mineralogical and Micro-structural Study of the Early Bronze Age "Life Cycle Jar" from Keshik Cemetery, Sistan and Baluchistan, Iran. *Interdisciplinaria Archaeologica* 2022, VIII (1), 1-12.
- Shortland, A. & Degryse, P., (2020) . " Ceramics " . In : K. Britton & M.P.Richards(Eds), *Archaeological Science: An Introduction* (335_346) Cambridge University Press.
- Zhou, W. (2001). Distilling zinc china: the technology of large-scale zinc production in Chongqing during